

Escola, ciència i llar: la nova economia domèstica i la formació del professorat *Ménager*

Esther Cortada i Andreu*
Elisenda Macià i Encarnacion*

L'objecte d'aquesta comunicació és l'aproximació al tema de l'ensenyament de l'economia domèstica a l'escola primària, i per tant, els canvis que es produeixen en els continguts mateixos, com també l'adequació del professorat a uns nous corrents pedagògics i ideològics força determinats. Si bé quan es parla de la renovació en l'educació femenina de principi de segle hom tendeix a fixar-se en els trets d'una major racionalitat, utilitat i igualtat que obren un tímid camí cap a la implantació de la coeducació moderna, no és menys cert que aquests mateixos propòsits renovadors volien incidir també en aquella àrea de formació específicament femenina orientada cap a la preparació de la dona com a futura esposa i mare.

Es tracta d'un corrent europeu de pensament que, com veurem més endavant, influeix també a casa nostra, encara que força superficialment i que planteja les dites reformes en el context dels anomenats ensenyaments *ménagers*. Els propòsits d'aquests eren dotar les noies d'uns coneixements més apropiats al rigor científic, per exemple, combinant les classes de cuina amb nocions de nutrició i dietètica, les classes d'organització i decoració de la llar amb els avenços en la salubritat ambiental, o bé les de puericultura amb la higiene personal i la medicina familiar. Tanmateix, no cal oblidar la càrrega ideològica implícita que això comporta, que s'orienta a grans trets a inserir adequadament la dona en les noves estructures del món modern: és així, doncs, com ens parlaran de la responsabilitat creixent de la dona a la família, en un intent de contrarestar

* Centre d'Investigació Històrica de la Dona. Universitat de Barcelona

la suposada i temuda deserció d'aquesta de la llar deguda al treball assalariat extradomèstic —ja no únicament realitzat per la dona obrera—, o bé insistiran en l'estalvi i ensenyaran a administrar millor els ingressos, i per tant, a millorar les condicions de vida familiar, també en previsió del desclessament i de la proletarització creixent dels sectors més baixos de les classes mitjanes.

Una clara mostra de l'interès dipositat en aquestes propostes fou l'organització dels congressos internacionals d'ensenyament domèstic, que tingueren lloc a Friburg —1908—, Brussel·les —1913— i París —1922—,¹ als quals, a través de la posada en comú de diverses experiències europees, especialment procedents dels països catòlics, es pretenia una presa de consciència de l'opinió pública i la difusió d'un seguit de pautes i exemples pràctics per imitar.

Catalunya també es féu ressò d'aquest moviment renovador, d'una banda, des de les ressenyes aparegudes a les pàgines de la revista *Feminal* o amb la participació en el congrés de 1922, al qual assistí una representació catalana, amb Rosa Sensat per l'Ajuntament de Barcelona i Concepció Farran i Carne Rodon per la Mancomunitat, i de l'altra, amb els esforços renovadors endegats per la mateixa Rosa Sensat, per Francesca Bonnemaison i Adelina Estrada, entre altres, en un intent d'uropeïtzar des de la mateixa òptica conservadora l'endarreriment de l'ensenyament femení al nostre país.

Tanmateix, les realitzacions en la pràctica foren, encara que escasses, força interessants en atenció als protagonistes i la voluntat que els inspirà.

Si bé la iniciativa pública intentà d'abordar tant la creació d'aules d'ensenyament domèstic com la formació del professorat *ménager*, val a dir que la iniciativa privada se centrà primordialment en el primer àmbit, del qual destacaríem, d'una banda, l'extens programa de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona,² alguns establiments religiosos i, més modestament, els diversos patronats per a obreres de la ciutat, i de l'altra, les escoles d'ensenyament domèstic agrícola de Santa Anna (Castell del Remei, Urgell), de Sant Sadurní d'Anoia i de Palau Sacosta, que volien seguir l'exemple d'alguns internats europeus per a les filles dels propietaris rurals benestants.³

Així mateix, diverses institucions públiques organitzaren una oferta d'ensenyaments domèstics juntament amb els programes d'estudis professionals i complementaris femenins: són els casos, per exemple, de l'Escola Professional per a la Dona de la Diputació de Barcelona, de l'Escola de Labors i Oficis de la Dona i de les escoles d'adultes de l'Ajuntament barceloní; això, paral·lelament a l'organització de cursos ambulants i les propostes de la seva introducció als grups escolars.

¹ I Congrès International d'Enseignement Ménager. Fribourg: Imp. Saint Paul, 1908; II Congrès International d'Enseignement Ménager. Bruxelles: Secrétariat Général, 1913 (vegeu-ne especialment el tom dedicat a la *Formation du personnel enseignant de l'Enseignement Ménager - Troisième Section*); III Congrès International d'Enseignement Ménager. Paris: Office Familial-Ménager, 1922.

² Elisenda Macià i Encarnacion. «L'Institut de Cultura: un model de promoció cultural per a la dona catalana», a *L'Avenç*, núm. 112, febrer de 1988.

³ Alexandre Galí. *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya, 1900-1936*. Llibre VIII: *Institucions d'ensenyament per a la dona*. Barcelona: Fundació A. G., 1983.

Però, tant per seguir avançant en aquesta incipient línia de creació de centres de formació domèstica per a noies i adultes, com per introduir d'una forma seriosa els anomenats ensenyaments de la llar a l'escola primària, es feia imprescindible un replantejament a fons dels programes de les normals femenines, que possibilités la preparació d'un cos de professores especialitzades en aquesta matèria.

La primera iniciativa ministerial en aquest sentit va coincidir amb la creació de l'Escola Superior del Magisteri a Madrid l'any 1909, on es va establir una Secció de Labors per formar inspectores i professores normals especialitzades en aquestes disciplines. El programa específic d'aquesta secció incloïa l'aprenentatge de labors artístiques —brodats, puntes, etc.—, labors útils —tall, confecció, etc.— i l'estudi d'una encara poc definida economia domèstica.

Malgrat aquest primer pas, no serà fins al Pla de 1914 quan s'introduirà l'economia domèstica com a ensenyament obligatori a les normals femenines. Aquesta matèria, que tenia assignades tres hores setmanals durant el quart curs, la impartien les antigues professores de labors, les quals —exceptuant el cas de les noves fornades sorgides de l'Escola Superior del Magisteri— no havien rebut cap preparació en aquest aspecte. Aquesta circumstància estava agreujada, a més, per la inexistència d'un programa oficial de l'assignatura, que, en general, es reduïa a unes nocions merament teòriques i poc estructurades.⁴

D'aquesta manera, mentre als països capdavaners d'aquest corrent a favor de l'ensenyament domèstic es creaven normals *ménagères* exclusivament dedicades a la preparació de professores especialistes, a l'Estat espanyol aquesta formació quedava limitada a una assignatura poc definida i totalment relegada, en el marc de les ja per si mateixes prou paralitzades normals oficials.

Un element d'interès per il·lustrar els canvis produïts en els textos i l'orientació dels ensenyaments de la llar el constitueixen els manuals d'economia domèstica. Una anàlisi comparativa d'algunes d'aquestes obres permet establir a grans trets tres tipologies principals, pel que fa als continguts i també a la persona a qui s'adrecen: els manuals de la segona meitat del segle XIX, que considerariem com a precedents; els llibres divulgatius posteriors adreçats a les futures mestresses de casa; i els ja clarament pensats per a la formació i guia del professorat *ménager*.

Del primer grup, esmentaríem els ja clàssics treballs de Mariano Carderera,⁵ Pilar Pascual de Sanjuán i Juan Ruiz Romero, tots ells d'una senzillesa d'exposició pensada per a la lectura femenina d'unes noies d'una posició social molt concreta, i imbuïts d'unes grans dosis moralitzants i paternalistes. En contraposició, dels manuals divulgatius publicats durant el primer terç del segle XX, entre ells els de Carmen de Burgos —

⁴ *Revista de Escuelas Normales*, núm. 8, octubre de 1923 i L. Sánchez Sarto. *Diccionario de Pedagogia*. Barcelona: Labor, 1936.

⁵ Guadalupe Gómez-Ferrer Morant. «El trabajo doméstico en los manuales escolares (Contribución al conocimiento de las mentalidades de las clases medias)», a *VI Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre la mujer. El trabajo de las mujeres, siglos XVI-XX*. Madrid: U. A. M.-Seminario de Estudios de la Mujer, 1987.

1910—, Adelina Estrada —1918— i Rosa Sensat —1923—,⁶ destacaríem molt especialment el sentit pràctic i utilitari, la voluntat de dotar d'un cert científisme l'economia domèstica i també una intenció marcada de servir de llibre de text perquè s'usi a les aules.

Menció especial mereix en concret el text de Rosa Sensat, *Les ciències en la vida de la llar*, fruit de l'experiència del Curs Normal d'Ensenyament Domèstic organitzat per l'Ajuntament de Barcelona el 1921. L'autora hi defensa un nou concepte d'economia domèstica, segons el qual les classes s'han d'unir a l'experimentació i als principis científics de les ciències físiques i naturals, i desenvolupa aquest lligam en un seguit de lliçons d'una funció didàctica indiscutible pensades per a les escoles.

Malgrat que alguns d'aquests textos per a adults podien utilitzar-se a les classes d'economia domèstica de les normals, especialment el de Rosa Sensat, cal destacar que hi havia un manual específic per a aquesta funció, elaborat l'any 1915 per la professora de la Normal de Burgos, Juana Sicília, procedent precisament de les primeres promocions de l'Escola Superior del Magisteri. Encara que aquesta obra representa un meritori intent de recollir de forma exhaustiva els diferents aspectes d'una difusa assignatura, que ni el Ministeri mateix no havia gosat planificar en un programa oficial, el resultat és un compendi de vint-i-cinc lliçons on predominen les disquisicions teòriques alternades amb simples consells d'ordre moral o domèstic i amb nocions d'alimentació, puericultura i urbanitat. Si bé aquesta autora fa constar el fet que l'ensenyament de l'economia domèstica s'ha d'amotllar als preceptes de la química i la higiene fugint de tota rutina, la seva obra no aconsegueix establir els evidents lligams entre ciència i llar que sobresurten dels escrits de Rosa Sensat.

Tot i les diferències de tractament, ambdues autores coincideixen a afirmar que les professores d'ensenyament domèstic no poden limitar-se a ser unes bones professionals en el seu ram — rentar, cuinar, etc.— sinó que han de rebre una sòlida formació pedagògica i metodològica que les prepari per: «...revelar a las jóvenes la poesía del hogar, demostrándoles que vistas a cierta luz, tienen las faenas más humildes y materiales en apariencia un alcance moral que singularmente las realza, y tan sólo por su ejecución metódica y diaria puede asegurar la mujer el bienestar y la dicha de la familia».⁷

Precisament aquest objectiu primordialment didàctic i d'adoctrinament és el que persegueix el segon manual de Rosa Sensat, *Como se enseña la economía doméstica*, on es perfila com a principal direcció metodològica l'establiment d'una sòlida base científica que sustenti un aprenentatge de caràcter eminentment pràctic.

Els continguts del programa que Rosa Sensat proposa per a les escoles primàries es concreten en l'estudi de les ciències físiques i naturals —incloses la fisiologia i la higiene—, de l'economia domèstica —cuina, rentat, planxat, tall i confecció, etc.— i

⁶ Carmen de Burgos. *La mujer en el hogar (Economía Doméstica)*. Guía de la buena dueña de casa. Valencia: Imp. Prometeo, 1910; Adelina B. Estrada. *Economía doméstica*. Barcelona: Seix Barral, 1918; i Rosa Sensat. *Les ciències en la vida de la llar*. Barcelona: Publicacions de l'Editorial Pedagògica de l'APEC, 1923.

⁷ Juana Sicília y Martín. *Apuntes de Economía para Escuelas Normales de Maestras*. 3a. ed. Burgos: M. Miguel, 1921, p. 354-355.

d'algunes nocions de puericultura i educació infantil. D'aquesta manera, el currículum queda dividit en tres apartats: ciències aplicades a l'alimentació, ciències aplicades al vestit i la conservació d'aquest, i finalment, ciències aplicades al coneixement de l'individu i la vida a la llar, on s'integren l'estudi de la fisiologia, la higiene, la puericultura i l'economia domèstica.

Pel que fa a la preparació del professorat adient, Rosa Sensat suggereix com a primera passa que «se decretase que en las Escuelas Normales la asignatura de economía doméstica se diese con carácter práctico, disponiendo lo necesario para poder enseñar el tecnicismo de las labores domésticas a las futuras maestras», com també que s'organitzassin cursos breus de vacances per capacitar les mestresses en exercici.⁸

D'aquesta manera, i per pal·liar l'evident manca d'interès de les autoritats centrals a l'hora de modernitzar i racionalitzar els únics ensenyaments específics femenins de les normals estatals, durant el període de la Mancomunitat s'endeguen a Catalunya un seguit d'iniciatives que, malgrat l'abast minoritari i la falta de continuïtat, tenen una gran significació. En concret, ens referim als projectes impulsats per la Mancomunitat mateixa i per l'Ajuntament de Barcelona, encaminats a la formació acurada d'un professorat especialitzat en els ensenyaments de la llar que possibilités una adequació i una generalització d'aquesta disciplina.

Per part del Consell de Pedagogia de la Mancomunitat cal destacar la creació l'any 1920 de la Secció d'Ensenyament Domèstic, que, sota la direcció de Concepció Farran, es va encarregar, entre altres tasques de tipus divulgatiu, de la formació domèstica de les mestresses que cursaven els estudis normals implantats per aquesta institució.⁹ Aquesta Secció d'Ensenyament Domèstic va ser també la responsable dels cursos pràctics d'aquesta disciplina que es varen portar a terme a les diverses escoles d'estiu del període i, en concret, de la Secció Especial per a Mestresses *Ménagères* de l'any 1920, on s'impartien lliçons d'higiene, alimentació, jardineria i ensenyament domèstic en general.¹⁰

Pel que fa a l'obra de l'Ajuntament, convé destacar l'organització l'any 1921 del Curs Normal d'Ensenyament Domèstic, dirigit per Rosa Sensat. Aquest curs, dividit en dues etapes, va tenir una durada de catorze mesos. Durant el primer període —de febrer a juliol—, es va donar una orientació general a les alumnes, mentre que de l'octubre al juny següent, des de la base d'un estudi més aprofundit de les matèries, es propicià una major participació de les futures professores d'ensenyament domèstic, totes elles ja mestres titulades.

El programa es dividia entre estudis tècnics i pràctics: els primers incloïen les ciències naturals aplicades a la llar —impartides per la mateixa Rosa Sensat—, la higiene i la cura dels malalts, la puericultura i l'economia domèstica, i els segons, cuina, planxat i tall i confecció.

⁸ Rosa Sensat. Como se enseña la economía doméstica. Madrid: Publ. de la Revista de Pedagogía, 1927, p. 13-14.

⁹ Alexandre Galí, op. cit. i Ramón Alberdi. *La formación profesional en Barcelona. Política-Pensamiento-Instituciones. 1875-1923*. Barcelona: Don Bosco, 1980.

¹⁰ *Quaderns d'Estudi*, núm. 43, agost de 1920 i *Escola d'Estiu (1914-1936)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1983.

Les dotze alumnes que seguien el curs a les instal·lacions de l'Escola de Labors i Oficis de la Dona reberen un certificat, amb el número d'ordre a la promoció, que els havia de donar dret a ocupar les places de professora d'ensenyament domèstic que convoqués l'Ajuntament, amb la idea que: «No són, doncs, cuineres, rentadores o cosidores, per excel·lents que siguin, el que es necessita en aquestes escoles, són mestresses de cuina, de rentar o de tall que sàpiguen el *com* i el *perquè* de les operacions que practiquin, que coneguin els mètodes generals d'ensenyament i tinguin la suficient educació per a imprimir en dites escoles aquest to senzill i fi, seriós i amable, tan escaient a l'esperit femení».¹¹

En aquest sentit, l'objectiu del curs era preparar un personal docent adequat que cobrís les necessitats de les noves institucions d'ensenyament domèstic municipals — que no es van arribar a crear fins després de la Dictadura — i, per tant, representava per a les mestres la possibilitat d'una interessant sortida professional al marge dels reduïts canals habituals que tenien a l'abast.

En definitiva, el conjunt d'iniciatives que hem estudiat en aquesta comunicació podien representar una passa endavant amb vista a la promoció laboral de les mestres i aquesta és, pot ser, una de les raons per les quals es pot observar una intensa participació de les dones ensenyants en aquest moviment. Per una altra part, la insistència a consolidar uns ensenyaments domèstics de caire científic expressa, sens dubte, un intent — poc recíxit — de dignificar i racionalitzar les tradicionals assignatures femenines, de forma que adquirissin el rang de disciplina acadèmica amb la mateixa categoria que la resta de matèries escolars i, en conseqüència, assolissin un major grau de protagonisme en un món educatiu bàsicament masculí.¹²

Amb tot, aquestes temptatives de millora concebudes sota el llast d'unes aspiracions reformistes que tendien, com hem dit, a modernitzar el paper de la dona en el sistema educatiu, cal entendre-les igualment en un context interpretatiu més ampli, del qual destacaríem la reafirmació d'una proposta educativa tradicional per a les dones. Així, preparar millor les noies per a la llar i professionalitzar el treball de les ensenyants d'economia domèstica havia de representar un avenç relatiu, sempre, però, inserit en el no qüestionament del paper social assignat a la dona en la família i la societat, idea propugnada per Rosa Sensat quan deia que: «...il s'agissait d'une véritable formation ménagère de la femme, du rétablissement de cet esprit d'ordre, de prévision, d'austérité, de courage moral, de ressusciter l'ancienne maîtresse de maison, la femme forte et pieuse, laborieuse et gaie qui sache verser à pleines mains sur son entourage le trésor de sa bonté. Cette femme, mais transformée et renouvelée, modernisée pour ainsi dire, à la hauteur des difficultés nouvelles — et sans cesse augmentées, que lui crée notre civilisation moderne».¹³

¹¹ *Curs Normal d'ensenyament domèstic per a Mestresses*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, s. a.

¹² Esther Cortada i Andreu. *Escuela mixta y coeducación en Cataluña durante la II República*. Madrid: Instituto de la Mujer (en premsa).

¹³ Rosa Sensat. *Rapport de la Directrice et Professeur du cours Mme. — présenté au IIIème. Congrès International d'Enseignement Ménager*. Barcelone: Municipalité de Barcelone, 1922, p. 4.

Se seguien, si més no, les pautes típiques de la modernització social i econòmica del segle XX, que des de la tradició liberal impulsaren noves fórmules de progrés i de racionalització de l'organització social, on la ideologia patriarcal venia a renovar el seu propi model cultural. Un model cultural que donà lloc a la formulació d'una «dona nova» com a prototipus de la dona moderna,¹⁴ per a la qual l'esfera domèstica, més enllà d'un àmbit privat, esdevenia un espai controlat socialment sota la responsabilitat femenina, garantidora d'un confort i una felicitat necessaris per al bon ordre social.

¹⁴ Mary Nash. «La dona moderna del segle XX: la "nova dona" a Catalunya» a *L'Avenç*, núm. 112, febrer de 1988. Vegeu també els articles d'història contemporània de l'obra col·lectiva: *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya-Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988.

